

УДК 342.92

С. В. Петков, доктор юридичних наук,
професор Класичного приватного університету

**МІСЦЕ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ ПРАВА:
КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВЕКТОР І СУТНІСНИЙ ВИМІР**

Наводяться передумови змін у розумінні адміністративного права в умовах поширення людиноцентристської ідеології державного управління. У результаті дослідження пропонуються нові підходи й визначення галузі адміністративного права та адміністративного законодавства, а також пов'язаної з цим системи адміністративного права, його внутрішньої побудови.

Ключові слова: адміністративне право; діяльність органів публічної влади; приватне право; принципи права; публічне право; система права.

Называются предпосылки изменений в понимании административного права в условиях распространения человекоцентристской идеологии государственного управления. В результате исследования предлагаются новые подходы и определения отрасли административного права и административного законодательства, а также связанной с этим системы административного права, его внутреннего строения.

Ключевые слова: административное право; деятельность органов публичной власти; частное право; принципы права; публичное право; система права.

This paper presents the prerequisites changes in the understanding of administrative law in human focus spread the ideology of public administration. The study offers new approaches and definitions of administrative law and administrative of the as well as related systems of administrative law, its internal construction.

Key words: administrative law; activities of public authorities private law; principles of law; public law; system of law.

*Право, яке кожний народ сам для себе встановив,
є його власним правом і називається громадянським
правом, тобто власним правом, властивим самим
громадянам. Закон є те, що народ схвалив і постановив.*

Гай. Інституції

Постановка проблеми. Становлення в Україні демократичної, соціальної, правової держави висуває на порядок денний необхідність узгодити систему права України з тими принципами, на яких побудовано відповідні системи розвинених країн світу, зокрема європейських. Розглядаючи питання наближення права України до європейських стандартів, не можна не сказати про дуалізм права, тобто його поділ на приватне та публічне, який хоч і не закріплений офіційно, проте фактично існує в українському праві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі визначенню сучасних поглядів на місце, сутність та зміст адміністративного права приділено мало уваги, оскільки фактично відсутня політична воля до кардинальної зміни українського адміністративного законодавства. Крім того, наявні підходи до розуміння цього питання мають певні суперечності. Тому необхідність системного усунення комплексу причин і проблем теоретичного характеру потребує подальшого дослідження та розвитку.

© С. В. Петков, 2014

Мета статті – визначити передумови змін у розумінні адміністративного права, запропонувати нові підходи й визначення галузі адміністративного права та адміністративного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Право – практична реалізація концептуальних моделей державного управління, створених для покращання життя як окремої людини, так і розвитку сучасної цивілізації в цілому. Сучасна модель організації діяльності органів публічної влади розроблена в працях провідних українських науковців і базується на вивченні теоретичних основ суспільного розвитку, виявленні тих помилок у відносинах “громадянин – держава”, які притаманні пострадянським країнам, та аналізі досягнень провідних країн світу.

У радянський період розвитку права не було ні можливості, ні сенсу проведення будь-яких досліджень питання поділу права на приватне та публічне, тому що офіційно дуалізм права не був визнаний. І лише після перебудови й обрання посттоталітарними країнами курсу на побудову правової, демократичної держави з’явилися праці, присвячені цій проблематиці [1, 132–133]. Як слушно зазначає А. Колодій, сферу публічного права слід розглядати як вертикальні відносини (управлінські), відносини субординації, влади – підпорядкування. Їх регулювання має здійснюватися за принципом імперативності, а права та обов’язки суб’єктів мають прямо й вичерпно формулюватися в законі. Сферу приватного права науковець визначає як сукупність горизонтальних відносин, що передбачають рівне становище відносно самостійних суб’єктів. Вони регулюються за принципом диспозитивності, а суб’єкти самі в межах закону встановлюють свої права та обов’язки [2, 66].

Для публічного права характерні такі ознаки: а) регулювання відносин між органами державної влади, суб’єктами місцевого самоврядування та громадянами або особами, які перебувають в іншому статусі (іноземці, біженці тощо); б) орієнтація на задоволення публічних інтересів; в) забезпечення одностороннього волевиявлення суб’єктів права; г) широка сфера дії та застосування; д) домінування ієрархічних відносин суб’єктів та відповідної субординації правових актів і норм; е) домінування імперативних та директивно-зобов’язальних норм; є) нормативно-орієнтувальний вплив; ж) пряме застосування санкцій, пов’язаних із обмеженням використання ресурсів; з) широке використання нових технічних прийомів тощо [3].

Як наслідок, суб’єктами публічного права є народ, нація, держава, її органи та установи, територіальні громади, органи та посадові особи органів державної влади тощо.

Публічне право – система правових норм, які регулюють суспільні (публічні) відносини. Публічні відносини в усіх сферах суспільного життя регулюються нормативними актами. Публічне право охоплює конституційне, реєстраційне, адміністративне, поліцейське, військове право. Цікаво, що, наприклад, кримінальне право в Україні та переважній більшості країн колишнього СРСР розглядається як публічно-правовий механізм. Тоді як у Франції “це є головним чином засіб захисту суб’єктивних приватних прав (право на життя, на особисту недоторканність, на недоторканність житла тощо)” [4, 13].

Головним для публічного права є імперативний метод регулювання, якому притаманна низка ознак, що визначає його природу, сутність. Публічне право визначається як сукупність правових норм, що становлять особливу функціонально-структурну систему, яка з метою врегулювання і захисту суспільних інтересів за допомогою розпоряджень переважно імперативного характеру регламентує відносини за участю держави в публічній сфері.

Отже, публічне право – це така правова сфера, в основі якої лежать державні інтереси, тобто сама побудова і діяльність держави як публічної влади, регламентація діяльності державного апарату, посадових осіб, державної служби, переслідування правопорушників, кримінальна та адміністративна відповідальність тощо – інститути, побудовані у вертикальній площині, на засадах влади й підпорядкування, на принципах субординації. Ось чому для публічного права характерний специфічний юридичний порядок, порядок “влади – підпорядкування”, відповідно до якого особи, що мають владу, мають право визначати поведінку інших осіб. Уся система владно-примусових установ силою примусу забезпечує повну й

точну реалізацію приписів влади, а всі інші особи мають їм підкорятися. Звідси й решта принципів публічного права: нерівність правового статусу осіб; ієрархічність становища та різний обсяг владних повноважень публічних службовців; наявність спеціальної “відомчої” юрисдикції; відсутність орієнтації на вирішення спірних питань незалежним судом [5].

Адміністративному праву в межах дії публічного права належить провідна роль. Воно забезпечує реалізацію різноманітних публічних і приватних потреб та інтересів шляхом виконання функцій владно-управлінської діяльності й адміністративно-правового захисту [6, 31].

У радянський період адміністративне право замінило собою не лише публічне право, а й у багатьох випадках – приватне. Неправильне розуміння термінів і відносин, регульованих двома складовими цивільного права (від *civile* (лат.) – громадянський) – публічним і приватним правом, створило умови для перетворення адміністративного права на право каральне. Через це та завдяки внутрішній єдності адміністративного права воно перетворилось відповідно до радянської моделі суспільних відносин у право, яке монополярно регулює всі сфери суспільного життя, в тому числі приватно-правові відносини у сфері господарювання, піклування тощо.

До недавніх часів характерною ознакою українського адміністративного права була істотна деформація його ролі. Точніше, абсолютизувалися два аспекти суспільного призначення адміністративного права: насамперед, як засобу управлінського впливу держави на суспільні процеси, тобто як права “адміністрування”, а також як права “примусу”, що забезпечувало застосування державою у відносинах із громадянами різноманітних засобів адміністративного примусу. Це є закономірним наслідком певної науково-юридичної традиції, що зміцнювалася впродовж багатьох років радянського періоду.

Ще й досі, на жаль, адміністративне право багатьма сприймається лише у згаданих аспектах. Хоча зрозуміло, що таке уявлення консервує властиву тоталітарному суспільству ідеологію “панування держави” над людиною, де людині відводиться місце лише керованого об’єкта, на який спрямовано владно-розпорядчий вплив та адміністративний примус з боку державних органів.

Дослідження теорії адміністративного права як наріжного каменя правової реформи, що триває в Україні та в інших країнах Східної Європи, полягає у викристалізації головної функції сучасного адміністративного права, яка виявляється як регуляторна в публічно-правових відносинах і як захисна у приватно-правових. Отже, нині триває розбудова України як правової демократичної держави, в якій людина є найвищою соціальною цінністю. Для цього необхідно оновлення правової бази, що регулює відносини держави й особи. У цьому контексті “людиноцентристський підхід” [7] є основою для змін у законодавстві не лише країн колишнього Варшавського договору (країни СРСР, Польща, Болгарія, Угорщина тощо).

Певні складові у розподілі або розділенні галузей, підгалузей права між собою, які нагромаджувались під час розвитку радянської правової сім’ї, призводять до непорозумінь між правом України та міжнародним правом. Невиправдане нагромадження законів і підзаконних актів створило в Україні ситуацію, коли пересічні громадяни, підприємці, юридичні особи не мають можливості працювати відповідно до чинного законодавства. Законодавство і бюрократичний апарат гальмують розвиток держави. Чи є нині потреба в цій складній правовій системі?

Звісно, пірамідальна структура, в якій на вершині міститься конституційне право, наступний рівень займає адміністративне і кримінальне право, потім ідуть трудове, земельне, митне, господарське тощо, є міцною й непохитною. Але в такій системі складно знайти місце простій людині. Проблеми простих громадян, наче пісок, зсипаються донизу з цієї піраміди. Люди постійно перебувають під тиском влади й законів. Але і владна, ієрархічна, пірамідальна структура поступово тоне в цьому піску проблем і невирішених конфліктів.

Наразі необхідно говорити про галузі права, які розташовані в одній горизонтальній площині. Наголосимо, що галузі права – це умовне позначення певних частин правової системи

країни. Уже видано десятки монографій і посібників з інноваційного, банківського, спортивного, монетарного права. Закони мають регулювати певні сфери суспільного життя. Час порушувати питання про злиття галузей права, сфер суспільного життя, які наразі перебувають у постійній трансформації. Ці галузі є великими вузлами й мають свої власні кодекси. А інститути, режими виявляються у вигляді векторів, наче арматурні сполучення між галузями, і закріплюються законами. Так само законами мають бути закріплені питання діяльності тих або інших державних установ та інституцій, але в жодному разі не указами та постановами. Норми права як цементуюча субстанція пронизують усі складові цієї конструкції. Лише на такому міцному, монолітному фундаменті права можна побудувати правову державу.

Із приватним правом адміністративне право межує лінією майнових відносин. Але якщо приватне право має своїм предметом майнові відносини, які виникають на основі суспільної та особистої власності, головним чином у порядку договорів і взаємних зобов'язань сторін, то адміністративне регулює майнові відносини, що виникають у силу розпорядження органів державного управління (конфіскація майна в адміністративному порядку; передача майна в результаті реорганізації від одного органу до іншого тощо) [8, 37]. Нинішнього часу до цього можна додати також реалізацію повноважень суб'єктами владних повноважень через укладення адміністративних договорів, незважаючи на договірні засади їх укладення (що, на перший погляд, можна пов'язати з приватно-правовою сферою). Предметом адміністративних договорів є повноваження цих органів. Це дозволяє говорити про публічно-правову природу адміністративних договорів.

Досить часто у вітчизняній практиці приватні правовідносини перебувають у сфері адміністративно-правового регулювання, насамперед там, де для регулювання певних суспільних відносин не вистачає можливостей окремо кожної із зазначених галузей права. Наприклад, у загальному вигляді форма зовнішньоекономічних договорів визначається за допомогою норм приватного права, але конкретні вимоги до інформації, яка має міститися у таких договорах, визначаються нормативно-правовими актами органів виконавчої влади, що містять норми адміністративного права. Аналогічно відбувається правове регулювання кредитних відносин. У загальному вигляді вимоги до кредитних договорів сформульовано в нормах приватного права, але деталізовані вони в підзаконних нормативно-правових актах Національного банку України. Це загалом не означає “посягання” на самостійну роль приватного права в регулюванні майнових відносин, але свідчить про те, що держава додатково застосовує адміністративно-правовий метод регулювання в тих випадках, коли регульовані відносини становлять значний інтерес саме для неї [1, 262].

Слід зазначити, що органи державної влади провадять господарську діяльність. З цього приводу існують дві чітко виражені думки. Одні автори визначають, що різні сфери майнових відносин регулюються приватним і адміністративним правом. Інші стверджують, що майнові відносини регулюються виключно приватним правом [9, 83]. Є всі підстави для того, щоб визнати обґрунтованість першої позиції. Підтвердження цього – положення ст. 2 Цивільного кодексу України, де зазначено про незастосування норм приватного права: “До майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлено законом” [10].

І законодавець, і наука визнають, що виконавчо-розпорядча діяльність може мати майновий характер: бути пов'язаною з майном. На підтримку цього слід визнати обґрунтованою думку про те, що лише на основі зв'язку цих суспільних відносин із майном ще неможливо визнати його приватно-правовим, тобто майновий критерій не може слугувати в усіх випадках досить чіткою підставою відмежування адміністративного й цивільного права [9, 84]. Тому в цьому разі ми можемо говорити про адміністративно-правові відносини публічного характеру щодо реалізації суб'єктами владних повноважень своїх функцій.

Отже, майнові відносини можуть бути предметом регулювання як приватного, так і адміністративного права. Тому розбіжності між цими галузями права треба шукати у власних їм методах правового регулювання. Приватне право регулює такі майнові відносини, в яких сторони рівноправні (їх більшість).

Не будемо зупинятись на детальній критиці низки сучасних концепцій, які створилися на основі наукових пошуків, що не спираються на теоретичні надбання правової науки. Очевидно, не можуть вважатись нормальними патріархальні підходи до формування наукових шкіл, нищення опонентів за допомогою статусу та зв'язків. Також неодноразово зверталась увага в публікаціях на сторінках наукових бюлетенів та в наказах Міністерства освіти і науки на низький рівень дисертаційних досліджень, плагіат і компіляцію в ряді наукових праць, що насправді неприпустимо.

За такими діями і протидіями відбуваються дві речі, що негативно впливають на розвиток науки. По-перше, нині розвивається купа псевдогуманістичних підходів до адміністративного права, продовжується дискусія щодо адміністративної відповідальності юридичних осіб, створюються цілі галузі права зі своїми підгалузями, але без власних методологічних підходів, механізмів тощо. По-друге, відбувається “затюкування” всіх новітніх наукових ідей та новел до законодавства, автори яких не мають належної “ваги” в “науковому світі”.

В адміністративному законодавстві водночас панує повна дисгармонія, ряд норм просто суперечать елементарній логіці. За Кодексом України про адміністративну відповідальність складати протокол про адміністративне правопорушення має право власник підприємства або його представник (ч. 3 ст. 255 КУпАП), тобто особа, далека від державного управління.

Проаналізуємо сам перелік так званих адміністративних (управлінських) проступків: ст. 45 “Ухилення від обстеження і профілактичного лікування осіб, хворих на венеричну хворобу”, ст. 178 “Розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява у громадських місцях у п’яному вигляді”, ст. 176 “Виготовлення, зберігання самогону та апаратів для його вироблення”. Але ж адміністративна відповідальність – це відповідальність управлінська, тобто відповідальність особи, наділеної владними повноваженнями та відповідним адміністративно-правовим статусом. Тоді як у більшості статей ми бачимо публічні правовідносини, не пов’язані з невиконанням чи неналежним виконанням своїх обов’язків. Очевидно, що в такому випадку адміністративної (управлінської) відповідальності особа не може нести, бо не є суб’єктом владних повноважень, не виконує відповідних адміністративних функцій.

Бачимо, що в законодавстві нехтуються елементарні базові положення теорії права. Але відбуваються й інші абсурдні речі. Мова йде про явище, суть якого в тому, що представники певних відомств, бізнес-груп, помічники депутатів тощо відповідно до своїх “світоглядних підходів” розробляють новели до законодавства. Про якість таких новел свідчить ряд економічних та політичних криз, які приголомшують останні тридцять років держави пострадянського простору. Сумно, але монографії та підручники з права нині перетворились на перелік маститих учених та їхніх думок “на тему” в суміші з коментарями до законодавства. Наразі не практика спирається на науково доведені постулати, перевірені часом, а вчені обґрунтовують та теоретично “підкріплюють” нормативно-правові акти.

Наголосимо, що базові основи права сталі, незважаючи на зміни в суспільних відносинах. Це стосується як права в цілому, так і адміністративного права зокрема. Тому, переглядаючи основи законодавства, слід спиратись, по-перше, на базові постулати права, по-друге, враховувати ті зміни, які відбулися в суспільстві: зміна соціалістичного ладу на капіталістичний. Не можна не брати до уваги і тенденцію до викристалізації нового підходу до розуміння системи права на основі системи законодавства. Поділ права на галузі й підгалузі, запроваджений у радянській правовій доктрині, не завжди є таким, що відповідає вимогам часу. У цей період у багатьох державах Європи право з часів болонської школи продовжує розвиватись

на підвалинах римського права. У французькій правовій науці воно поділяється на дві спеціальності: публічне і приватне [4, 12]. Так виникли нові галузі права: інформаційне, банківське, фінансове, податкове та ін. Фактично вони не можуть називатись галузями права. У таких галузях “змішані” публічно- і приватно-правові відносини, методи, режими тощо. Великої ваги в таких “галузях” набули наукові розробки з інших наук та прикладних дисциплін: економіки, математики, статистики тощо.

Десятки дисертаційних досліджень, предметом яких є господарсько-правові відносини, регулювання соціальних процесів у державі, свідчать, з одного боку, що нині адміністративне право стало своєрідним каталізатором трансформації як суспільних відносин, так і наукової, законодавчої складових права як явища. Цей процес уже відбувається. І вчені не повинні стояти осторонь, а, навпаки, досліджувати й розвивати новітні підходи. Ми вже маємо позитивний досвід у появі таких наукових шкіл: “податкове право” (М. П. Кучерявенко), “медичне право” (С. Г. Стеценко, В. Ю. Стеценко), “інформаційне право” (К. І. Беляков, Р. А. Калюжний, І. В. Арістова), “митне право” (Д. В. Приймаченко, Ю. Д. Кунев, Б. А. Кормич та інші).

Також назріла необхідність систематизації правових норм, законодавчих і під законних - актів за сферами суспільно-правових відносин. Маємо ряд кодексів: Митний, Податковий тощо. Розпочато розробку Медичного, Виборчого та інших, що цілком відповідає багатовіковій правовій традиції і сучасній світовій практиці [11]. Все свідчить про глобальні процеси систематизації (інкорпорації та кодифікації), що відбуваються в нашій країні. Значних змін зазнало й саме адміністративне право як на теренах України, так і всього пост радянського простору й навіть у провідних країнах світу.

Норми, сформовані у надрах адміністративного права в часи найбільшого розвитку державоцентристського підходу, нині відіграють роль синергуючого каталізатора формалізації правових норм у різних соціально-економічних сферах. Поява нової системи українського права з поділом відповідно до сфер використання: медична, протипожежна, будівельна, спортивна тощо, як науки, як законодавства, як практичної правореалізуючої діяльності наразі цілком відповідає реаліям.

Таким чином, ми вже не можемо ігнорувати сучасного стану речей. А цей стан характеризується нехтуванням елементарних аксіом теорії права. Ми опинились у стані колапсу й розвалу, що характеризується такими термінами, як “правовий нігілізм громадян”, “безвідповідальність посадових осіб”, “нікчемність правових норм” тощо.

Що ми маємо робити, коли радянська модель системи права і системи законодавства застаріла, а сучасна модель вже не відповідає ані цій застарілій, ані класичній європейській і, головне, сучасним реаліям життя? Як вийти з глухого кута, де галузі права й галузі законодавства конфліктують між собою? Що робити в ситуації, коли гілки влади “атрофувались” і “зрослись” між собою й саме дерево держави вже не живиться соками народовладдя, а перетворюється на покруч, нездатний до нормального життя згідно з Конституцією, міжнародними стандартами і загальнолюдськими цінностями? Звісно, кожен фахівець може дати власні рецепти, ми ж розглянули правову сторону питання. Право – цементуюча субстанція, без якої держава не може існувати.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Базуючись на вивченні місця адміністративного права в сучасній системі права, підкреслимо необхідність повної ревізії таких явищ, як галузь права й галузь законодавства та їх співвідношення на рівні науки, законодавства, навчальних дисциплін. А ще в римські часи це питання вирішувалось в інституціях провідних юристів. Отже, сутнісний вимір має полягати в їх взаємопов’язаності та взаємозалежності. У такому разі концептуальний вектор діяльності вчених, законотворців і практичних працівників має сходитись. Важливими кроками на цьому шляху мають бути прийняття Основ законодавства України, зміни до

паспортів наукових спеціальностей, перегляд навчальних дисциплін у вищих навчальних закладах, що готують фахівців-юристів [12].

У цьому контексті, по-перше, маємо розуміти: усі наукові праці повинні науково обґрунтувати теоретичні або експериментальні результати, наукові положення [13] й таким чином вносити певний вклад у теорію права в цілому. Наприклад, у Франції вважається, що в академічному поділі науки юриспруденції на спеціальності виділяють всього дві з них: спеціальність 01 – “приватне право та кримінально-правові науки”, 02 – “публічне право”. “Теорія права” міститься в кожній із цих спеціальностей, тобто можна бути “теоретиком права” – цивілістом, “теоретиком права” – криміналістом або “теоретиком права” – адміністративістом, але не можна бути просто “теоретиком права” [4, 12]. Завдяки цьому юристи у Франції займають два почесних “перших місця” у французькому науковому таблиці про ранги.

По-друге, слід урахувати той дуалізм права, який існує споконвіку. У цьому контексті немає потреби припускати помилок, які вже призвели до катастрофічних наслідків у радянській правовій системі. Необхідно спиратись на світові класичні надбання правової науки. Рано чи пізно цю роботу буде проведено і в Україні, але чим більше часу ми перебуватимемо в правовій стагнації, тим страшніші наслідки кризи матиме весь спектр соціально-економічної системи нашої держави й кожного громадянина України.

Література

1. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / ред. колегія : В. Б. Авер'янов (голова) та ін. – К. : Юридична думка, 2004. – Т. 1. Загальна частина.
2. Колодій А. М. Принципи права України / Колодій А. М. – К., 1998.
3. Юридична енциклопедія : в 6 т. / ред. колегія : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998.
4. Головка Л. В. Вступительная статья / Л. В. Головка // Кабрияк Р. Кодификации / пер. с фр. Л. В. Головка. – М. : Статут, 2007.
5. Харитонов О. І. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції / О. І. Харитонов, Є. О. Харитонов. – Х. : Одиссей, 2002. – 592 с.
6. Курінний Є. В. Предмет і об'єкт адміністративного права України: характеристика категорій в умовах системного реформування : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Є. В. Курінний. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2004.
7. Авер'янов В. Б. Людиноцентристська ідеологія як основа реформування українського адміністративного права в умовах інтеграційного процесу / В. Б. Авер'янов // Держава та регіони. Серія : “Право”. – 2010. – № 2. – С. 87–92.
8. Якуба О. М. Советское административное право (Общая часть) / Якуба О. М. – К. : Вища школа, 1975.
9. Советское административное право. Государственное управление и административное право. – М. : Юрид. лит., 1978.
10. Цивільний кодекс України : Закон від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
11. Кабрияк Р. Кодификации / Кабрияк Р. ; пер. с фр. Л. В. Головка. – М. : Статут, 2007. – 476 с.
12. Петков С. В. Випускаюча кафедра як основа якісної юридичної освіти [Електронний ресурс] / С. В. Петков // Матеріали IV міжнародного освітнього форуму “Особистість в єдиному освітньому просторі” 11–26 квітня 2013 р., м. Запоріжжя. – Режим доступу : http://www.virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp11/3/Petkov.pdf
13. Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/567-2013-%D0%BF>